

ОЛЕКСАНДР СТИШОВ ЛЕКСИЧНІ Й СТИЛІСТИЧНІ НЕОЛОГІЗМИ В ЗМІ З ПОГЛЯДУ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Мовна культура — це завжди оцінка, тому вибір для найменування явищ тих чи тих лексико-фразеологічних засобів пов'язаний із суспільними уподобаннями, практичними потребами, частотою вживання певних назв тощо.

Майже щодня читаючи й чуючи слова типу *державник, законотворець, ментальність, четверта влада, нова генерація*¹ і под., звикаємо до їх новизни. Значення одних із них досить прозоре (*розборонець, владоможець, третьоліговий* тощо), інші — вимагають для розуміння ширшого контексту або довідкової літератури (*славень, мамлюк, френчайзинг* та ін.). Звернувшись до найбільших українських тлумачних словників (Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наук. думка, 1970-1980; Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. — К., 1975; Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів: Репринт з 2-го перероб. вид. 1955 р. — К.: Музей Івана Гончара; видавнича фірма «Родовід», 1996), не знаходимо й там названих вище слів. Часто трапляється, що слово або вираз є в словнику, але має інше значення. Наприклад, *рекреація* у лексикографічних працях зафіксоване із такою семантикою: «заст. Канікули; // Перерва між уроками, лекціями» (СУМ, VIII, с 497). Сучасні ж ЗМІ фіксують його із новим значенням: «Відпочинок; відновлення сил, енергії; оздоровлення» («Посол Японії в Україні побував на Закарпатті. Він цікавився проблемами туризму та *рекреації*» (Радіо, 20.09.1995). Також слово *перемовини*. СУМ подає «*рідко: Те саме, що розмови*» (VI, с. 230). Нині ж воно трапляється і в значенні «переговори», що й зафіксовано в ЗМІ: «На думку керівника Управління інформації зовнішньополітичного відомства нашої держави Юрія Сергеева, після президентських виборів у Росії, після ухвалення Конституції України склалася нова політична атмосфера для продовження *перемовин*, хоча б на рівні експертів (оскільки російський уряд ще не сформовано)» (Час-Тіме, 2.08.1996). На практиці постає проблема створення нових словників, які б охопили ці й подібні неологізми. Хоча ідеально зробити це надзвичайно складно, бо слушно зауважує Ю.Шевельов: «Не можна вичерпно описати живу мову. Поки виконується проект, уже в ній одні елементи відмирають, а інші, нові, народжуються».

Поява в сучасній українській мові значної кількості лексичних новотворів — цілком закономірне явище. Помічено, що в періоди докорінних суспільних змін у словнику будь-якої національної мови виникає значна кількість нових слів-понять. Це відбувалося в період так званої «українізації» (1917-1930 рр.), а також цей процес спостерігається і в 90-х роках ХХ ст. в Україні. Найбільш плідно неологізми (лексичні, семантичні й стилістичні) продукуються, засвоюються й активно функціонують у стилі ЗМІ, бо останній об'єднує в собі жанрові й стильові різновиди, елементи всіх інших стилів. Ознайомлюючи українську спільноту з усім новим, що з'являється в повсякденному житті, ЗМІ розширюють слововжиток, роблять національну мову гнучкішою, вправнішою, емоційно й експресивно насиченішою. Зокрема, відчуваємо суспільну негативну оцінку в таких словах і словосполученнях: *україножер, лестивець, грошороб, прихватизатор, ноумен, нові українці, бородаті хлопчики, велика хата* тощо.

Головними чинниками, що сприяють витворенню нових найменувань, є внутрішньолінгвістичні закони розвитку лексичного складу мови й позамовні впливи. Серед останніх назовемо: 1) вихід ЗМІ з-під цензури, їх ідеологічна нерегламентованість, розкутість; 2) вільний пошук журналістами нових експресивних засобів вираження на тлі стандарту та кліше; 3) із проголошенням Української державності посилення уваги авторів до питомих джерел української національної мови. В умовах активної російсько-української мовної інтерференції діє виразна тенденція використовувати форми вислову, які стоять далі від російських відповідників.

¹ Ілюстративний матеріал у цій статті дібрано із україномовних ЗМІ (газет, журналів, радіо, телебачення) за 1991-1996 рр.

Спробуймо розібратися, які з лексичних новотворів є вдалими, виправданими з погляду мовної культури, а яких бажано уникати або вживати дуже обережно. Тобто, ця проблема тісно пов'язана із питаннями мовної норми та кодифікації.

Так, останнім часом, втративши частково новизну, маючи багато спільного із регулярним українським словотвором, органічно ввійшли в нашу мову слова таких тематичних груп із сфери ЗМІ: а) характеристика людей за родом занять: *посадовець, державотворець, привладник, бізнесовець, податкоплатник, орендодавець* та багато ін.; б) назви суспільно-політичних явищ, процесів, реалій: *спільнота, роздержавлення, світопорядок, україно-виховання* тощо; в) назви дій, процесів: *розтасмничити, союзитися, унезалежнитися* та ін.; г) опредмечені дії, процеси: *капіталотворення, оспільнення, саморозвінчання, зомбування* тощо; г) абстрактні поняття: *великодуховність, самоприниженість, радянськість, трисуття* та ін.; д) якості, ознаки, прикмети: *тіньоринковий, двонаціональний, сумновідомий, снобомовний, середньоєвропейський* тощо; е) слова із сфери релігії: *першосвятитель, духівник, РУНвіра, рідновір* та ін.; є) назви механізмів, пристроїв: *снігохід, стогомет, сосисковарка, рушникосушник* тощо.

Найактивніше продукуються такі групи неологізмів:

1. Абревіатури: *КУІн* (Конгрес української інтелігенції), *МВФ* (Міжнародний валютний фонд), *нардеп* (народний депутат) та похідні від них деривати — *змпівець, унсовець, компартноменклатурник* тощо. Серед складноскорочених слів активно вживаються російські запозичення із розмовного та ділового стилів — *бомж* («человек без определенного места жительства»), *біч* («бывший интеллигентный человек»).

2. Складні лексичні утворення: *довгобуд, двомовник, світоустрій, старшобратство* тощо.

3. Прості афіксальні деривати, які заступають громіздкі словосполучення: *бюджетник* (працівник бюджетної сфери), *мінімізувати* (звести до мінімуму), *оказармлений* [соціалізм] (побудований за зразком казарм) тощо. Особливо активізувалися в ЗМІ такого роду утворення із суфіксом *-изація (-ізація)*: *росіянізація, фермеризація, бартеризація, доларизація, мафізація* та багато ін.

4. Деякі безафіксні новотвори: *негатив* (негативні явища, процеси, ознаки тощо), *позитив* (позитивні здобутки, явища та ін.), *ексклюзив* (ексклюзивне інтерв'ю тощо), *імпровіза* (імпровізація) та ін.

5. Відантропонімічні утворення — від імен, прізвищ, псевдонімів відомих політичних діячів, керівників, вищого духовенства, одіозних чи скандальних фігур та ін., що позначають суспільно-політичні явища, течії, погляди: *горбачовізм, кучмизація, філаретівець, шмаровщина, Мороз-гейт, опинзвнення* та багато ін. Словотвірна морфемна будова наведених вище слів мотивує їхню семантику. Скажімо, утворення на *-щина* завжди пов'язані з негативними конотативними значеннями або принаймні мають розмовний відтінок (*косаківщина, юфівщина, жєріновщина*).

Поряд із наведеними словами, які мають ознаку загальноновживаності, у мові аналізованого стилю подибуємо певну кількість індивідуально-авторських й оказіональних утворень, що є свідченням намагання журналістів нестандартно, оригінально висловитись чи змалювати своєрідність події, ситуації, образів та ін.: «Міську Україну повномасштабно охопило явище «*проньопрокопівщини*», яке безперешкодно поширювалося на людей з вищою освітою. Дзеркалом зросійщення українців з освітою є нинішня Верховна Рада, а особливо три її депутати з однаковим прізвищем «Кочерга» (Веч. Київ, 19.09.1995); «Не знаю, ким виростуть ці діти, але уроки *штєпселетарапунокознавства* вони засвоять на все життя. До цього їх змушують найвищі державні особи, що хочуть надати сили закону маячним ідеям улюблених коміків багатьох вождів епохи розвиненого соціалізму» (Веч. Київ, 14.10.1994). Подібні слова не потрапляють до лексикографічних праць, оскільки відзначаються ситуативністю, оказіональністю.

Новотворені слова (особливо композити) мають неоднорідну семантичну мотивацію. Їх значення є вторинним, зумовленим фразеологічно або контекстуально, тобто лексеми мають

складну внутрішню форму, напр.: «Ми часто-густо перетворили націю на збіговисько сентиментальних романтиків, жертвенних самолюбств, а подеколи й робили з народу натовп, з учорашніх полум'яних *вогнепальників* — завзятих національних *свічкогасів*» (Віче, 1993, №2); «На думку глави НБУ, намір збільшити ставку банківського податку — це не що інше, як *шапкозакидання* проблеми» (Київ, вісті, 17.11.1995) — пор.: *закидати шапками кого* «хвалькувате запевнення в легкій перемозі» (СУМ, XI, 407). Як бачимо, і семантику згаданих слів важко зрозуміти без контексту, і за формою вони складні для читача або слухача. Їх зараховуємо до невдалих і небажаних з погляду мовної культури.

Вплив потужної розмовної стихії, яку називають кузнею лексики, відчувають усі стилі сучасної української мови, але найбільше він охопив сферу ЗМІ. Це нові слова, взяті із народної мови без змін або створені під розмовний стиль. Серед них помічаємо немало вдалих витворів, які завдяки ЗМІ можуть стати літературними: *пограбунок*, *периферійник* тощо. Але, на жаль, останнім часом у підстилі ЗМІ помітна негативна тенденція до смакування грубими розмовними словами й жаргонізмами, російськими покручами, напр.: «Анатолію Андрійовичу, чи не здається Вам, що у нашому палкому прагненні ввійти в число столиць європейського рівня відчутно позначився деякий «перекіс»: ми більше турбуємося про споруди та будинки для державних установ, посольств, представництв, ніби забуваючи при цьому, що «комуналки» та «хрущоби» — це теж, на жаль, у нас...» (Веч. Київ, 15.10.1993); «Рекламники телерадіо пропонують: «Продамо Вашу нерухомість». Це для паралізованих чи для тих, у кого втратила рухливість рука або нога? Ні в якому разі. Мова про майнр, точніше, нерухоме майно. Параліч тут іншого роду — мовний» (Укр. слово, 23.03.1995). Цей ряд можна доповнити ще й такими «перлами», що трапляються в періодиці: *стуляруч* «склавши руки», *вишак* «вища міра покарання», *слухар* «слухач», *ідеологічка* «жінка, що пропагує радянську ідеологію» та багато інших.

Природний процес оновлення і збагачення словникового складу будь-якої національної мови — запозичення. Пізнавальна функція мови стимулює входження до її лексики таких семантичних груп слів: а) понять із різноманітних наук: *кратологія* «наука про владу», *валеологія* «наука про здоров'я, здоровий спосіб життя людини», *фітотерапія* «лікування народними засобами за допомогою рослин» тощо; б) із сфери економіки та бізнесу: *траст* «довірче товариство», *маркетинг* «вивчення потреб споживачів та можливостей їх задоволення», *аудит* «перевірка бухгалтерських рахунків, ревізія звітності підприємства», *марчендайзинг* «мистецтво організації торгівлі», *грант* «субсидія, дотація, безкоштовна позика, поступка, дозвіл, дар» та ін.; в) суспільно-політичні реалії: *мондіалізм* «політика, яка спирається на прагнення до світового панування», *саміт* «зустріч на найвищому рівні», *брифінг* «коротка інформація для журналістів, що стосується тієї чи іншої теми, без подальшого обговорення її» тощо; г) виробництво і техніка: *апробує* «літак», *реаніmobіль* «реанімаційний автомобіль, у якому можна робити операції», *тепловізор* «діагностичний апарат для встановлення захворювання людей, який діє як рентген, але цілком безпечний для організму», *факс* «засіб для передачі зображень через телефонну мережу» та ін.; г) назви осіб за родом діяльності, статусом: *хілер* «народний цілитель на Філіппінах», *оптометрост* «лікар, який здійснює загальне обстеження очей», *кілер* «найманий вбивця», *інтегрант* «той, хто об'єднує що-небудь в єдине ціле», *бінатрид* «особа, яка має подвійне громадянство» тощо; д) із галузі спорту: *стрітбол* «гра в баскетбол на вулиці з використанням одного щита», *кікбоксинг* «різновид боксу, в якому дозволені удари ногами», *шейпінг* «система вправ для вдосконалення та корекції тіла», *хет-трик* «три м'ячі, забиті футболістом в одному матчі», *скейтбод* «дошка для катання» та ін.; е) сфера культури: *фітодизайн* «прикрашання, оздоблення з використанням рослин», *хіт* «найпопулярніша в даний момент пісня, альбом тощо», *кліп* «невеликий музичний відеофільм», *сюрреалістичність* «надреалістичність» та ін.; є) назви страв, напоїв: *хот-дог* «гарячий бутерброд із сосискою чи м'ясом», *йогурт* «кисломолочний продукт із фруктовими добавками», *фанта* «прохолодний напій із концентрату помаранчі» тощо.

Простежується позитивна тенденція до українізації деяких новозапозичень, тобто

процес вродання їх у нашу мову. Це відбувається завдяки набуттю іншомовними словами української парадигми, чіткого граматичного оформлення, головне — здатності утворювати похідні слова, часто цілі дериваційні гнізда: *спонсор* — *спонсорський, спонсорство, спонсорувати, спонсорування, спонсорований, проспонсорувати, по-спонсорськи; манкурт* — *манкуртський, манкуртство, манкуртизм, зманкуртіти*.

Засвоєння в українській мові деяких запозичень спричинене їх компактністю, здатністю заступати громіздкі словосполучення чи описові звороти: *уотергейт* «великий політичний скандал, протизаконні дії у вищих ешелонах влади»; *кутюр'є* «модельєр найвищої кваліфікації»; *трансплантант* «особа, яка віддає здоровий орган для пересадки іншій людині» тощо.

Однак, у практиці сучасних ЗМІ помітне зловживання запозиченнями. Особливо тоді, коли існують українські відповідники, які точно, лаконічно й вичерпно передають зміст предметів, понять, ознак тощо. Так, навіщо говорити і писати незрозумілі широкому загалові слова типу *дайджест* замість *огляд, анілюс*, тобто *приєднання, електорат*, тобто *виборці* та ін.? До того ж деякі українські назви цього ряду випробувані тисячолітньою або столітньою мовною практикою. Наприклад, і в часи Київської Русі, і в період Козаччини українці приймали й відряджали не *амбасадорів*, а *послів*.

Очевидно, у цьому разі діє ряд суб'єктивних чинників, серед яких, на нашу думку, такі: прагнення частини авторів (журналістів, коментаторів, вчених, письменників, політиків, урядовців, дописувачів тощо) показати свою «високу освіченість», обізнаність або намагання бути неординарним (мати власний стиль, своє «я», особистий імідж, якщо використовувати модне слово). Іноді причиною запозичень є словесне штукарство, своєрідна еквілібристика. На поширення запозичень з англійської мови (*прохібіція* «заборона», *енігма* «загадка», *екзил* «вигнання, еміграція») впливає мовна практика представників західної української діаспори.

Очевидно, мова ЗМІ відбиває і загальну тенденцію розмовної мови — поширення в ній жаргонних, просторічних слів. Із молодіжного жаргону потрапляють у мову ЗМІ слова типу *бакси* «долари США», *шузи* «черевики», *хаєри* «довге волосся», *релакс* «розслаблений стан, відпочинок» та ін. Існує в сучасній мовній практиці й інша тенденція — прагнення замінити запозичення питомими назвами. Ця тенденція пов'язана з культуромовними пуристичними прагненнями. Однак заміна усталених широко вживаних запозичень раритетними словами видається штучною: пор. *змагун* замість *спортсмен*, *хрестиківка* — *кросворд*, *кошиківка* — *баскетбол*, *відбиванка* — *волейбол*, *руханка* — *вільні вправи, гімнастика* тощо.

Активний процес демократизації української літературної мови кінця ХХ ст., зумовлений соціально-політичними чинниками, впливає і на внутрішньо-системні, семантичні процеси в лексиці. Це позначається на розширенні синонімічних та варіантних рядів, на ширших можливостях залучення до виражальних засобів сучасної української мови тих лексем, які несуть додатковий часовий або просторовий відтінок слововжитку. За деякими синонімічними і варіантними одиницями стоїть випробувана практика вживання їх у 20-30-х роках ХХ ст., у західному варіанті української літературної мови, у народнорозмовній практиці, у мові української діаспори протягом ХІХ-ХХ ст.: *правник* (*юрист*), *світлина* (*фотографія*), *обіжник* (*циркуляр*), *невзбарі* (*незабаром*), *нападник* (*нападаючий*) тощо. Тобто відбувається актуалізація, «реабілітація» питомих українських слів, пошуки «більш українських» замість поширених русизмів, кальок, а також запозичень, які ввійшли в українську мову за посередництвом російської: *тло* замість *фон* (рос. *фон*), *маляр* — *художник* (рос. *художник*), *покликання* — *виноска* (рос. *сноска*), *книгозбірня* — *бібліотека*, *вислід* — *наслідок, висновок*, *результат*, *наличка* — *ярлик*, *мапа* — *карта* (географічна) та ін.

У лексичному складі сучасної української мови відбуваються також стилістичні зміни. Те, що у словниках мало позначки — *розмовне, застаріле, діалектне, західне, історизм, дореволюційне, рідко* та інші, зазнає функціонально-стильової переоцінки: наприклад, *гостина* «перебування в гостях; гостювання», *ошуканець* «той, хто обманює», *достойник* «особа, яка має вищий духовний, військовий чин або займає керівну урядову посаду»,

урядовець «службова особа, чиновник», *маєстатичний* «урочистий, величний», *наклад* «кількість примірників друкованого видання одного випуску», *однострій* «одяг, уніформа» стали звичними у сучасних ЗМІ. У періодиці, на радіо й телебаченні 90-х років ХХ ст. деякі автори прагнуть відродити дуже давні архаїчні власне українські слова (для більшості сучасників вони сприймаються як нові і не зовсім зрозумілі). Наприклад: *супліка* «прохання, звернення» «І пішла *супліка* до Києва. Відповідь отримали через ... місяців. Негативну.» (Київ, відомості, 6.01.1994), *опінія* «громадська думка» («Ця подія докорінно погіршила опінію про Українську державу та про її демократію». (Веч. Київ, 29.08.1995)», *голярня* «перукарня», *кав'яр* «ікра (чорна або червона з риби)» та ін.

Завдяки новим або актуалізованим словам значно розширилися синонімічні ряди й відповідно виразові можливості української мови: *добробут*: — *гаразди* — *доброжиток*, *розвиток* — *розвій* — *поступ* — *прогрес*, *фітотерапевт* — *травознай* — *зцілювач* тощо. Показова варіантність таких лексем: *наостанець* — *наостанку*, *спортовий* — *спортивний*, *міліціант* — *міліціонер*, *мистець* — *митець*, *владоможець* — *можновладець*, *слугувати* — *служити*, *знеосіблення* — *знеособлення*, *навантага* — *навантаження*.

Подібні слова хоч і функціонують паралельно у загальномовній практиці (й у ЗМІ), однак вже простежується сфера спеціального термінологічного вжитку для кожного з них (пор. *правнича фундація*, але *юридичний суб'єкт*).

Розширюється сполучуваність прикметника *надзірний*, що синонімізується з такими словами, як: *наглядовий*, *спостережний*, *спостерігацький*. Термінологічна усталеність названого прикметника залежатиме від розбудови відповідних терміносистем. Процес неусталеності лексичних словосполук є закономірним явищем: мова відбирає, випробовує, перевіряє на понятійну, стилістичну доцільність, повноту охоплення змісту варіантних висловів. Показове вживання слів *заручник* — *закладник* — *заложник*. Очевидно, поширення в засобах масової інформації першого слова сприятиме його усталенню в терміносистемі.

Еволюція лексичної системи сучасної української літературної мови (зокрема підсистеми ЗМІ) спричинена історичними умовами розвитку літературної мови, наявністю значного народнорозмовного струменя у процесі її формування, функціонування літературної мови в її варіантних мовних практиках (наддніпрянська і західноукраїнська, а пізніше — материкова і діаспорна). У зв'язку із активними процесами виникнення варіантних форм висловів зростає роль кодифікаторської та нормалізаторської діяльності лексикографів, які, з одного боку, мають зафіксувати все, що з'являється в живій мовній практиці, а з другого, — дати рекомендації для вироблення стандарту літературної мови.